

ZALIG DE ARMEN

Zalig de armen: gids bij de tentoonstelling

Jonas Van Mulder (red.)

Bibliotheek Stadscampus

1 tot 7 mei 2011

Zalig de armen

OTTO VAN VEEN & JAN SUDERMAN, De godlievende ziel vertoont in zinnebeelden. Amsterdam, Balthazar Lakeman, 1727. Universiteit Antwerpen, Ruusbroecgenootschap, RG 3118 F 9.

Met de tentoonstelling *Zalig de armen* koesterden we niet de ambitie een “volledig” verhaal over armoede te vertellen, en daar zijn twee redenen voor. Ten eerste is elk verhaal over armoede in zekere zin een constructie, een “vertoog”, verteld door niet-armen in een poging aan armoede een definitie te geven, te beschrijven en er een oplossing voor te bedenken. De “arme” wordt in de gepresenteerde teksten en prenten steeds als “passieve” edelfigurant opgevoerd, en krijgt zelden ruimte om een eigen stem uit te brengen. In die zin is een verhaal over armoede steeds onaf, het kan nooit alle dimensies van het fenomeen belichten. Ten tweede zijn vele van de bestanddelen aan de hand van de welke we ons “verhaal” zullen vertellen, afkomstig uit twee organisch gegroeide collecties: de Bibliotheek van het Ruusbroecgenootschap en de Historische Collecties van de Universiteit Antwerpen. Het materiaal van beide bibliotheken is afkomstig uit kleinere bibliotheken van verschillende Jezuïetengemeenschappen in België, privécollecties, schenkingen en aankopen, waardoor een eclectische verzameling religieuze drukken en manuscripten tot stand kwam. Deze tentoonstelling kan met andere woorden slechts een gefragmenteerd verhaal vertellen, opgesteld in overeenstemming met de bestaande hiaten in de beide collecties. *Zalig de armen* geeft een kort overzicht van hoe de “arme” en “armoede” in verschillende religieuze teksten en devotioneel beeldmateriaal werden gethematiseerd. Terwijl bedelarij en vagebondage door de wereldlijke overheid in de loop van de middeleeuwen in de sfeer van de criminaliteit en marginaliteit werden gedrongen, werd “armoede” in het klerikaal discours relatief consequent opgevoerd als een voorbeeldige en zuivere hoedanigheid. Het is voornamelijk deze laatste “kwaliteit” die in het tentoongestelde materiaal belicht wordt.

De goddelijke wil bepaalde dat rijkdom en macht toekomen aan bepaalde groeperingen in de samenleving, terwijl anderen vergaan in ellende en ongeluk. De mens moet in deze beschikking berusten en met respect de plaats aanvaarden die hem en anderen te beurt is gevallen. In de oudste Bijbelboeken en Evangelische teksten wordt uitvoerig aandacht geschonken aan naastenliefde, en worden armen zelfs zalig gesproken. Toch werd armoede in het eerste millennium n. C. niet onverdeeld beschouwd als een waarde op zich of als een heiligende status. De vaak

misprijzende houding tegenover de arme die in de Merovingische periode nog overheerste, veranderde echter in de elfde en twaalfde eeuw onder invloed van de Griekse kerkvaders en de Oosters monarchale activiteiten. Het is in deze periode dat de opgang van het ideaal van “Pauperes Christi”, aanvankelijk slechts op monniken van toepassing, wordt gesitueerd. Volgens dit ideaal gold Jezus Christus als toonbeeld van nederigheid en materiële armoede: armoede of “gebrek” belichaamden niet langer het onzuivere, maar geestelijken legden integendeel meer en meer het verband tussen materiële noden en spirituele rijkdom. In deze geest ontstonden de bedelorden van Franciscus van Assisi (1181-1226) en van Dominicus Guzman (1170-1221), die met het prediken van eenvoud en armoede wilden terugkeren naar de evangelische caritas.

In het kader van dit “evangelisch réveil”, konden de armen en behoeftigen nu rekenen op de vrijgevigheid in kloosters en hospitalen of van particulieren of stedelijke instellingen, die in volle ontwikkeling waren in de twaalfde en dertiende eeuw. Passantenhuizen ontstonden in de elfde eeuw, en gaven niet alleen onderdak aan doorreizende kooplieden maar boden ook slaappleaatsen aan zwervers, daklozen en pelgrims. Abdijarmoeezenijden bedeedden brood, kruiden en lijnwaad. Broederschappen voorzagen financiële steun aan de families van overleden arme broederschapleden. Op aansporen van paus Innocentius III (1060/1-1216) werden in België zelfs zeven huizen van *Filles-de-Dieu* opgericht, waar gewezen publieke vrouwen onderdak en onderhoud werden aangeboden.

In de tweede helft van de dertiende eeuw verlegde de Kerk de armenzorg geleidelijk naar de parochies. Zo ontstond een geïnstitutionaliseerde zorg van caritas: de Tafels van de Heilige Geest. De Tafels ondersteunden armen: zorgden voor bedelingen aan huis; meestal in de vorm van levensmiddelen, kledij, brandstof of geld. Dit parochieel armenfonds werd niet langer door de clerus geleid, maar door burgers en vooraanstaande parochianen, gecontroleerd door de stadsmagistraat. Het was deels een burgerinitiatief, een instelling van de stedelijke gemeenschap waaraan zowel de geestelijke als de wereldlijke overheid hun medewerking verleende. Toch had de geestelijkheid haar invloed op de weldadigheid niet verloren. Zo wonnen de beheerders van de Tafel van de Heilige Geest van de Sint-Walburgisparochie in Antwerpen steeds het advies in van de pastoor en de notabelen vooraleer een belangrijke beslissing te treffen.

Het eigenlijke doel van de caritas was echter niet uit “mede-lijden” de

materiële noden van de behoeftigen te lenigen, maar het zielenheil van de donor te bevorderen – want zoals Petrus in zijn eerste brief schreef, “de liefde bedekt tal van zonden” (1 Petrus 4:8). Als tegenprestatie voor de aalmoezen (van het Griekse *eleimon* = barmhartig) moet de bedelaar immers bidden voor zijn weldoener. In de sermoenen van Gordiano da Rivalto (1260-1311), een dominicaan uit Pisa, werd de aalmoes beschouwd als een ruil en een contract: een bedelaar die geholpen werd, moest voor zijn weldoener bidden. Een uitstekend voorbeeld hiervan zijn de godshuizen. Godshuizen waren gasthuizen die door een vermogend stichter werden opgericht om armen en behoeftigen (meestal bejaarden) te huisvesten. Die deed dat natuurlijk niet enkel en alleen uit altruïstische motieven. De bewoners dienden geregeld te bidden voor het zielenheil van de stichter(s). Het schenken van aalmoezen en het steunen van liefdadigheidsinstellingen waren middelen bij uitstek om de zonden in dit tranendal af te kopen. De armen en behoeftigen, die werden beschouwd als geprivilegieerde en directe bemiddelaars tussen het aardse en het hemelse, vervulden aldus een onmisbare functie in de christelijke samenleving.

De ordonnantie die Karel V op 7 oktober 1531 uitvaardigde, wordt vaak genoemd als een belangrijke mijlpaal. Naast enkele repressieve bepalingen, nam hij ook een aantal constructieve maatregelen die de armenzorg rationaliseerden en het pauperisme draaglijker moesten maken. Van alle armentafels, hospitalen, broederschappen en andere instanties die aalmoezen uitdeelden, moest een algemene beurs gemaakt worden om de uitdeling te centraliseren. Ook zouden in alle parochiekerken voortaan offerblokken geplaatst worden waarin je in het geheim aalmoezen kon steken. Nog tot in de eerste helft van de achttiende eeuw zouden de klassieke systemen ter bestrijding van het pauperisme en de bedelarij blijven functioneren.

De achttiende-eeuwse relatieve maatschappelijke stabiliteit en innovaties in de plattelandsnijverheid zorgden ervoor dat het bevolkingsaantal kon stijgen. De hieruit voortkomende versnippering van de landbouwbedrijfjes en overaanbod aan arbeidskrachten, leidden tot een verarmingsproces dat rond 1850 zijn hoogtepunt zou bereiken. De hervormingen van de armenzorg die Jozef II (1741-1790) tijdens Oostenrijkse periode doorvoerde, konden op deze problematiek geen antwoord bieden. In 1796 hieven de Franse revolutionairen bij wet de bestaande organisaties inzake armenzorg op, en ook door de afschaffing van kloosters en abdijen werd een groot deel van de armenzorg ontmanteld. De bezittingen droegen zij over aan twee nieuwe instellingen: het “Bureel van

Weldadigheid” en de Commissie der burgerlijke Godshuizen”, de (verre) voorlopers van het OCMW. Beide nieuwe instellingen waren volledig onttrokken aan de kerkelijke orde.

I. Inspiratie vanuit het Evangelie

De Bergrede

Op het Concilie van Tours in 567 n.C. verordende paus Johannes III († 574) als één van de eerste dat elke gemeenschap de eigen armen en behoeftigen moest voeden. In zekere zin spoorde hij hiermee de geloofsgemeenschap aan invulling te geven aan een basiswaarde die in al de oudste christelijke teksten werd geformuleerd. Het Evangelie in het bijzonder is een essentiële brontekst. In het Nieuwe Testament worden armoede en gebrek gezegend en opgevoerd als symbolen van uitverkorenheid – tegenover het Oud Testament, waarin deze vaak geassocieerd werden met zonde en vloek. Beroemd is de Bergrede van Jezus Christus, die staat beschreven in de Evangelies volgens Matteüs (Mat. 5-7) en Lucas (Luc. 6: 17-49). In deze preek neemt Jezus het in acht zaligsprekingen op voor de armen en de zwakkeren. In Lucas volgen hierop nog de zogenaamde weespreuken, die de mensen die onrecht doen, oproepen recht te doen.

Werken van Barmhartigheid

Zes van de zeven werken van barmhartigheid zijn gebaseerd op de woorden van Jezus Christus naar het Evangelie volgens Matteüs: *‘Ik had honger en gij hebt Mij te eten gegeven, Ik had dorst en gij hebt Mij te drinken gegeven, Ik was vreemdeling en gij hebt Mij opgenomen. Ik was naakt en gij hebt Mij gekleed, Ik was ziek en gij hebt Mij bezocht, Ik zat in de gevangenis en gij zijt tot Mij gekomen.’* (Matteüs 25: 35-36). In 1207 werd op aangeven van Paus Innocentius II (1198-1216), wiens pontificaat samenviel met hevige epidemieën, een zevende werk toegevoegd: “de doden begraven” (naar het Bijbelboek Tobias 1,17).

Caritas

Zoals Paulus in zijn eerste brief naar de Corinthiërs (Cor. 1,13:13) uiteenzette, is *caritas* of *liefde* (Grieks: *agapè*) voornamer dan de andere theologische deugden, *geloof* en *hoop*. Caritas bestaat uit twee delen: liefde voor God en liefde voor de mens – je naaste als jezelf. De doctrine van de caritas lag aan de basis van ontelbare kerkelijke en wereldlijke liefdadig-

heidsinstellingen. Het steunen van deze instellingen, en dus het “naleven” van de caritas, zal op de dag van het Laatste Oordeel in rekening worden gebracht, zoals in het Evangelie volgens Matteüs (25:31-46) benadrukt wordt. Paulus’ verwoording van caritas is wellicht de bekendste, maar ook in de tweede Brief van Petrus werd de naastenliefde krachtig verwoord: “Doe daarom uw uiterste best om uw geloof te voeden met deugd, de deugd met kennis, de kennis met zelfbeheersing, de zelfbeheersing met standvastigheid, de standvastigheid met vroomheid, de vroomheid met broederliefde, en de broederliefde met liefde voor allen” (2 Petrus 1, 5-7).

Laat den armen leven, godt sal 't u wedergeven. Gekleurde gravure gesigneerd door L. FRUIJTIER. Universiteit Antwerpen, Ruusbroecgenootschap, Zinnebeelden, Hart, nr. 7:53:1.

II. Verspreiding van de plichtenleer via het woord

Catechisatie

In post-Tridentijns Europa vond de clerus het wenselijk de (arme) leken te onderrichten en in staat te stellen om simpele devotionele literatuur te lezen en begrijpen. Bij veel katholieken was na de Reformatorische twisten immers verwarring ontstaan over de juiste katholieke leer. De catechismus (van het Griekse *katechesis* = onderricht) was in dit onderrecht het voornaamste instrument. In deze boekjes werden alle dogma's systematisch en voor leken begrijpelijk opgesomd en uitgelegd, meestal in vraag- en antwoordvorm. De catechismus van Canisius (1555) was de eerste en stond aan de basis van de Romeinse Catechismus, maar in onze gewesten werd de Mechelse Catechismus gebruikt. Dit leerboek voor kinderen, voor het eerst gedrukt in 1607, werd gebruikt in heel huidig Vlaanderen en delen van Nederland. Door in deze catechismus een hoofdstukje over de "Deugden en goede werken" op te nemen, werden kinderen al vroeg voor caritatieve waarden gesensibiliseerd. Ook de zaligheden worden opgesomd - waaronder "Zalig zyn zy die arm van geest zyn: want het Rijk der Hemelen behoort hen toe" - en concreet naar het geven van aalmoezen vertaald.

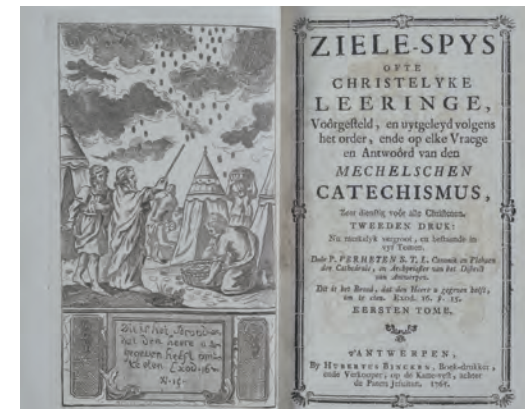
Predicatie

In hun preken konden priesters de naastenliefde uitgebreid behandelen. Zoals blijkt uit de prekencollectie *Leerredenen op de zondagen van het jaar*, was de perceptie van de armen geen onverdeeld idealistisch beeld en dus was het de taak van de priester de kritische "wereldse" houding van zijn toehoorders te overstijgen. Vaak werd ingespeeld op het schuldgevoel van de gegoede burgers. Om deze aan te manen tot het geven van aalmoezen, kon de priester uitvoerig wijzen op hun gierigheid en onrechtvaardig gedrag. Stadsmagistraten en aalmoezeniers spoorden pastoors van de parochiekerken en kloosterlingen ook regelmatig aan in de sermoenen de aandacht op de armenkamer te vestigen.

Op de prent zien we Sint Eligius, waarschijnlijk de eerste die in Antwerpen het evangelie verkondigde. Hij zou omstreeks 645 drie dagen lang in de Antwerpse burcht hebben gepredikt. Vanaf de zeventiende eeuw ging men deze predicatie voorstellen als zou Sint Eligius ze niet in de burcht, maar in de burchtkerk hebben gehouden.

Onderwijs

Christenen hebben plichten tegenover de armen en de eerste ervan is hen te onderwijzen in het evangelie. Een nieuw kanaal waarlangs in Antwerpen de christelijke doctrines, en dus ook die van naastenliefde werden onderwezen, waren de zogenaamde "maandbriefjes". Ze waren onderdeel van nieuwe catechetische impuls van het college van Antwerpse stadspastors, met secretaris Henricus Norbertus le Merchier (1674-1733) als voornaamste opdrachtgever en sponsor. De leden van het in het kader van dit initiatief opgericht *Broederschap der Christelijke Leeringhe* werden vanaf 1703 geïnstrueerd via maandbriefjes die, gebundeld, een complete catechismus vormden. Ze werden aantrekkelijk gemaakt door prenten in te voegen.

PHILIPPUS VERHEY-EN, Ziele-spys ofte christelyke leeringe, voorgesteld, en uytgeleyd volgens het order, ende op elke vraege en antwoord van den Mechelschen catechismus. Antwerpen, Hubert Bincken, 1765. Universiteit Antwerpen, Ruusbroecgenootschap, RG 3002 B 3.1.

Devote en stichtelijke lectuur

Omdat de Jezuietenorde een cruciale rol speelde in het uitgroeien van Antwerpen tot katholiek bolwerk, is het zinnig de geschriften van enkele schrijvende Jezuieten te tonen, die hiermee zowel een geestelijk als een lekenpubliek hebben bereikt. De "Antwerpse" auteur Carolus Scribani (1561-1629) noemt, in de sfeer van zijn oudere polemische werken, alle katholieke heiligen "beghinnende van d' Apostelen tot de voornaemste navolghers Christi in alle tijden", voorbeeldige armen. Antonius Sucquet (1574-1626) roept de christelijke lezer op alle "wereldsche becommeringe" en alle bijgaande gierigheid en begerigheid op te geven. Het is gepaster God te benaderen als "misdadigen, oft eenen armen bedelaer". Bidden kon men ook met het geïllustreerde gebedenboekje van Franciscus Huberti (1660-1687) bij de hand. Op een donderdag in de

Vasten liet hij de lezer bezinnen over het verwerpelijke schouwbeeld van een vrek die geen oog had voor de arme Lazarus.

Zowel de contrareformatie als de reformatie produceerden heel wat emblematische meditatieboeken, waarin beeld en tekst op elkaar inspelen. Met Jan Luiken (1649-1712) presenteren we echter enkele, in de Ruusbroecbibliotheek zeldzamere, emblematisch werkjes van seculiere humanistische makelij. Het is duidelijk dat men ook in deze kringen gevoelig was voor maatschappelijke sociale ongelijkheden, en geïnspireerd door passages uit verschillende Bijbelboeken stof tot meditatie wou aanreiken.

III. Beeldekens van voorbeeldige heiligen

Martinus van Tours (316-397, feestdag 11 november)

Deze zoon van een Romeins magistraat is de geschiedenis ingegaan als grondlegger van het Christendom in Frankrijk. Drie jaar was hij als soldaat gelegerd in Amiens. Het is daar dat hij voor het binnenrijden van de stadspoort door een bedelaar om een aalmoes werd gevraagd. Hij trok zijn zwaard en sneed zijn soldatenmantel in twee stukken, waarvan hij een aan de arme schonk: 's nachts verscheen Christus aan Martinus, gekleed in dat stuk mantel. Onder meer door dit voorval werd Sint Martinus het symbool van de naastenliefde. Hij groeide uit tot de populairste volksheilige van Frankrijk, maar ook in onze gewesten kende zijn verering veel aanhang. Zo werd het Sint-Martinusgodshuis in de Schoytestraat in Antwerpen gesticht in 1613 door Jan Papenbroeck, die in 1608 verkozen was tot aalmoezenier en tussen 1611 en 1613 regent was van het Maagdenhuis. Het godshuis fungeerde als tehuis voor ouderlingen, en in de kapel was er op Sint-Maartensdag een extra bedeling, die men "St-Maartensgeld" zou gaan noemen.

De H. Martinus deelt zijn mantel. Gravure gesigeneerd door F. HUBERTI. Universiteit Antwerpen, Ruusbroecgenootschap, Heiligen, Martinus, nr. I:1:16.

Benedictus Labre (1748-1783, feestdag 16 april)

Na vergeefse pogingen om monnik te worden bij de kartuizers, cisterciënzers en trappisten trok hij als arme bedelaar door heel Europa. Deze “vagebond van God” bracht zijn leven grotendeels door in armoede, vervuiling en stilte. Toen zijn biechtvader hem eens aanspoorde om werk te zoeken, antwoordde Benedictus: ‘Het is Gods wil dat ik bedel. Kijk maar!’ Toen de priester het biechtgordijn wegtrok omstraalde een licht de hele kapel. Naar hem zijn ook de zogenaamde Labrehuizen voor zwervers en daklozen genoemd.

Vincentius a Paulo (1581-1660, feestdag 27 september)

Was van eenvoudige afkomst, maar werkte zich door hard studeren op tot priester en werd onder leiding van zijn ascetische leermeesters een groot heilige van de naastenliefde. Hij organiseerde liefdadigheidswerk, stichtte weeshuizen en richtte verschillende congregaties op met ziekenzorg en missie als hoofddoel (Lazaristen, de Dochters van de Liefde). Op hem zijn de Vincentiusverenigingen geïnspireerd.

Elisabeth van Hongarije (1207-1231, feestdag 17 november)

Deze dochter van koning Andreas II van Hongarije stond de armen bij tijdens de grote hongersnood van 1226. Toen ze weduwe werd, trad ze in bij de derde orde van Franciscus in Marburg. Ze stichtte een hospitaal en stierf tijdens de verzorging van armen en zieken in het klooster door al te strenge ascese. Elisabeth werd vier jaar na haar dood heilig verklaard vanwege haar drang om de behoeftigen te helpen en haar moed om voor hen haar adellijke omgeving te verlaten. Vele ziekenhuizen, zoals het Sint-Elisabethziekenhuis in Antwerpen (ontstaan in 1238, als uitbreiding van het Onze-Lieve-Vrouwgasthuis), zijn naar haar genoemd.

De H. Elisabeth van Hongarije afgebeeld als weldoenster met een bedelaar aan haar voeten. Geleerde gravure gesigeneerd door J. VANDEN SANDE. Universiteit Antwerpen, Ruusbroecgenootschap, Heiligen, Elisabeth, nr. II:1.

Franciscus van Assisi (1181-1226, feestdag 4 oktober)

Franciscus beleefde een losbandige jeugd, maar kwam tot inkeer nadat hij na een verloren veldslag tegen Perugia gevangen was genomen en ernstig ziek was geworden. Na een visioen in een kerkje van San Damiano gaf hij zijn welgesteldheid op, en legde zijn rijke kleren aan de voeten van zijn vader. Armoede zou van dan af zijn hoofddeugd worden: hij werd door zijn vader onterfd en leefde twee jaar als kluizenaar in Gubbio. “Il Poverello” (“de kleine arme”) wilde nog maar één huwelijk aangaan: met Vrouwe Armoede. In de iconografie blijven enkel zijn kleding en attributen van het eerste begin onveranderd: een franciscanenhabijt met drie knopen in het koord (duidend op de gelofte van armoede, kuisheid en gehoorzaamheid). Kort na de instelling van de minderbroederorde begonnen vele wereldlijke personen uit godsvrucht tot de H. Franciscus ook een koord met knopen om de lenden te dragen. Dit in navolging van Sint Dominicus, die bij een ontmoeting met Franciscus diens koord als aandenken had gevraagd. In 1586 stelde paus Sixtus V (1521-1590) in Assisi zelfs het *Aartsbroederschap van het Koordeken van Sint-Franciscus* in, en ook in Antwerpen ijverde Gardiaan en franciscaan Henricus Sedulius (1549-1621) voor de oprichting van zo’n broederschap in de kerk van het minderbroederklooster. De plechtige instelling vond plaats op 12 november 1588.

Antonius van Padua (1195-1231, feestdag 13 juni)

Net als Franciscus was deze Portugese heilige een minderbroeder die oorspronkelijk afkomstig was van een rijke patriciërsfamilie. Oorspronkelijk aangesloten bij de Augustijnen in 1210, maakte hij tien jaar later de overstap naar de minderbroedersbeweging van Franciscus, in wiens opdracht hij ging prediken in Zuid-Frankrijk en Noord-Italië, en zijn medebroeders doceerde in de theologie. Daarvoor werkte hij ook in Noord-Afrika. Omwille van zijn noeste predikersactiviteiten werd hij in 1246 door paus Pius XII met de eretitel *doctor evangelicus* beëdigd. Deze populaire volksheilige (Padua is na Rome en Lourdes het derde katholieke bedevaartsoord ter wereld), wordt vooral aanroepen bij verloren en gestolen voorwerpen, maar is tevens de patroonheilige van sociaal werk.

Alexius van Edessa (gestorven ca. 412, feestdag 17 juli)

Over deze heilige bestaan verschillende legenden. Het oudste verhaal gaat dat hij een Romeins patriciër was die een huwelijk ontvluchtte door tijdens de huwelijksnacht zijn huis te verlaten en in Edessa vergeten en in armoe ging leven. Een latere legende, die in de tiende eeuw vanuit het

oosten overkwam, verhaalt dat hij zijn vrouw kon overhalen als maagd te leven zodat hij zelf als bedelaar kon leven in Edessa. Na zeventien jaar keerde hij weer naar Rome terug en ging er onder de trap van zijn vader, die hem niet herkende, wonen. Net zoals in de meeste steden namen de Antwerpse alexianen, die van 1548 tot in de negentiende eeuw in de Celrebroederstraat gevestigd waren, de taak op zich pestlijders te verzorgen en zo nodig te begraven. Soms werden alexianen zelfs aangesteld tot stedelijk pestmeester, zoals de bekende broeder Jan Vander Linden (Antwerps pest-meester van 1632 tot 1638).

Job

We verwijzen nog vaak naar dit Oudtestamentische personage als we iemand “zo arm als Job” noemen. Job werd door God zwaar op de proef gesteld, en belandde als welgesteld man op de mestvaalt. Deze kwelling, die gepaard ging met allerhande zweren en puisten, onderging hij met veel berusting en geduldig vertrouwen in God. Die beloofde de arme Job daarvoor door hem het dubbele van zijn bezittingen terug te schenken. In Antwerpen werd Job vereerd in de Sint-Jakobskerk.

IV. Instellingen uit het Ancien Regime

Aalmoezeners

De vier aalmoezeners, telkens door het stadsbestuur gekozen uit de allerrijkste Antwerpenaren, bedienden de al uit 1458 daterende “Kamer van de Huisarmen”. Hun taak bestond voornamelijk in het inzamelen en besteden van aalmoezen en in het beheren van liefdadige instellingen, zoals godshuizen (waar bejaarden werden gehuisd en onderhouden), de twee weeshuizen (het Knechtjes- en het Maagdenhuis) en het zinnelozenhuis. De aalmoezeners moesten voor het beheer van de “Kamer” vaak in de eigen beurs grijpen, maar genoten door hun aalmoezenerschap ook heel wat aanzien. Hun namen werden “voor het nageslacht” bewaard in verscheidene publicaties.

Toen de “Kamer van Huisarmen” tijdens de Franse periode werd opgeheven, werden al na korte tijd weer aalmoezeners aangesteld. Dat zij nu echter veel geringere bevoegdheden kregen, belette niet dat ze in 1808 toch hun 350-jarige jubileum vierden.

Liefdadigheidsinstellingen

Het Sint-Julianusgasthuis werd opgericht in 1303 en is daarmee één van de oudste liefdadigheidsinstellingen van Antwerpen. Zoals een opschrift op de gevel ooit stelde, mochten “de armen passanten drymael slapen gaen”, al werd deze gastvrijheid geweigerd aan barakspelers, goochelaars en landlopers. In de zestiende eeuw kwam de instelling onder het beheer van de Aalmoezeners van de “Camer van den Huysarmen” en vanaf 1702 werd het bestuur waargenomen door de Broederschap van O. L. Vrouw van Loreto. Arme passanten en pelgrims die Antwerpen doorreisden konden dan in het Sint-Julianusgasthuis worden ondergebracht. In 1800 werd het bestuur overgedragen aan de burgerlijke Godshuizen en momenteel behoort de instelling aan het OCMW van Antwerpen.

Bij vele Antwerpse stichtingen bestond de traditie om in de week voor Pasen een maaltijd aan te bieden aan een aantal behoeftigen. Zo werd ook in het Sint-Julianusgasthuis jaarlijks op Witte Donderdag een feestelijk gedekte tafel - de “pelgrimstafel” - aangeboden aan twaalf personen, als herinnering aan het Laatste Avondmaal. Tal van echte Antwerpenaren defileren jaarlijks nog op Witte Donderdag voorbij de rijkelijk gedekte “Pelgrimstafel” in het Sint-Julianusgasthuis in de

Hoogstraat. In 1853 was er een gebak te bewonderen van maar liefst 2,5 meter hoog.

Geld, besteed aan “goede werken”, doet de hemelpoort open waaien. Dat dacht althans de oprichter van het Lanschotshuis aan de Falconrui, zo getuigt zijn grafschrift: “Cornelius Lantschot die hier light, Heeft met syn deucht den mens gesticht, Met geldt en goet, Capel en Kerck (...) Den armen 't gelt: en Godt syn siel.”

Sint-Julianusgasthuis
FRANS HENDRIK MERTENS, Album historique de la ville d'Anvers: collection de vues et de monuments des temps passés. Antwerpen, J.-E. Buschmann, 1868. Universiteit Antwerpen, Historische Collecties, MAG-P 54.17.

Nieuwe bestiering der armen

Door de toenemende proletarisering en verpaupering van een ruim deel van Antwerpse bevolking werd de positie van de aalmoezeniers zodanig onhoudbaar dat men in 1779 overging tot een “Nieuwe Bestiering van de Algemeynen Armen dezer Stad”. De Antwerpse bisschop stak een handje toe door de gegoede gelovigen te bezweren de nodige aalmoezen te geven voor de financiering ervan.

In het kader van de “Nieuwe Bestiering” werd de stad onderverdeeld in 32 “kwartieren”. De naam van één ervan is nog steeds bekend (en berucht): het Schipperskwartier. Er werden commissarissen aangesteld voor het ophalen van de aalmoezen, voor het controleren van de behoefte van de “cliënten” en voor het uitdelen van de steun.

V. Laïcisering van de armenzorg

In 1796 hieven de Franse revolutionairen bij wet de bestaande organisaties inzake armenzorg op. De bezittingen droegen zij over aan twee nieuwe instellingen: het “Bureel van Weldadigheid” en de Commissie der burgerlijke Godshuizen”, de (verre) voorlopers van het OCMW. Beide nieuwe instellingen waren volledig onttrokken aan de kerkelijke orde. In 1909 achtte het Antwerpse “Weldadigheidsbureel” de tijd gekomen om, via een luxueuze en rijkelijk geïllustreerde publicatie, de gegoede burgerij te informeren over zijn veelvuldige activiteiten.

Een wetsvoorstel inzake de organisatie van en het toezicht op de armenzorg zette in 1857 het land in rep en roer. De liberalen vreesden dat de kloosters gebruik zouden maken van deze nieuwe wet om zich te verrijken. Zij spraken daarom over “De Kloosterwet”. De strijd werd niet alleen met stokken en vuisten uitgevochten, maar ook met allerlei vluchtschriften. Zelfs doodsbrieven dienden als inspiratiebron. Ook het lied vormde een krachtig middel in de strijd rond “de Kloosterwet”. Hiermee werden immers ook de ongeletterden bereikt. Zij die niet over stemrecht beschikten konden zo gemobiliseerd worden voor betogingen en knokpartijen.

Lijst van tentoongestelde objecten

Inspiratie uit het Evangelie

Christus spreekt zijn Bergrede uit. Kopergravure, anoniem. - Universiteit Antwerpen Ruusbroecgenootschap, *Evangelieprenten*, II. 4.1

Henricus van den Leemputte, *Het Nieuwe Testament [...] oversien ende verbeteret na den laetsten Roomschen text.* Antwerpen, Cornelius Verschueren, 1646. Amsterdam, Pieter Jacobsz Paets, 1646. - Universiteit Antwerpen, Ruusbroecgenootschap, RG 3074 B 5

Biblia sacra, dat is de geheele Heylighe Schrifture bedeylt int Oudt ende Nieu Testament. Antwerpen, Jan Moretus I, 1599. - Universiteit Antwerpen, Ruusbroecgenootschap, RG 3115 A 1β

De zeven lichamelijke werken van barmhartigheid. Kopergravure. Antwerpen, Joannes Galle. - Universiteit Antwerpen Ruusbroecgenootschap, *Zinnebeelden, Barmhartigheid*, 1.2

Handgetekend prentenboekje. [s.l.], [s.n.], [vermoedelijk 18de eeuws]. - Universiteit Antwerpen, *Historische Collecties, MAG-P 10.164*

Vaantje voor het Hagelkruisfeest te Ekeren. Kopergravure. Antwerpen, Peter van Lisebetten, Philippe Fruitiers. - Universiteit Antwerpen, Ruusbroecgenootschap, *Vaantjes, Ekeren*

Den gheheelen Bibel, inhoudende het Oude ende Nieuwe Testament. Leuven, Anthoni Marie Bergaigne, 1553. - Universiteit Antwerpen, *Historische Collecties, MAG-P 14.42*

Drie goddelijke en vier kardinale deugden. Kopergravure. Antwerpen, Susanne Verbruggen. - Universiteit Antwerpen, Ruusbroecgenootschap, *Zinnebeelden, Deugden*, 2.1.1

Laat den armen leven, godt sal 't u wedergeven. Handgekleurde kopergravure. Antwerpen, L. Fruijtiers. - Universiteit Antwerpen, Ruusbroecgenootschap, *Zinnebeelden, Hart*, 7.53.1

Caritas. Kopergravure. Antwerpen, Cornelis Galle. - Universiteit Antwerpen, Ruusbroecgenootschap, *Zinnebeelden, Deugden*, 1.10.3

Otto Van Veen & Jan Suderman, *De godlievende ziel vertoont in zinnebeelden.* Amsterdam, Balthazar Lakeman, 1727. - Universiteit Antwerpen, Ruusbroecgenootschap, RG 3118 F 9

Verspreiding van de plichtenleer via het woord

Petrus van den Bossche, *Den catholycken pedagoge oft christelycken onderwyser inden catechismus verdeelt in vyf deelen.* Antwerpen, Hendrick van Dunwalt, 1685. - Universiteit Antwerpen, Ruusbroecgenootschap, RG 3029 B 3 / RG 3029 B 5

H. Thomas a Villanova geeft enkele muntstukken aan arme vrouw. Handgekleurde kopergravure. Antwerpen, Cornelis Galle. - Universiteit Antwerpen, Ruusbroecgenootschap, *Heiligen H 2*

Catechismus oft christelycke leeringe, gedeylt in vyf deelen ende een-en-veertigh lessen voor de catholycke jonkheyd van het aertsbisdom, ende alle andere bisdommen der provincie van Mechelen. Antwerpen, Petrus Jouret, [1714-]. - Universiteit Antwerpen, Ruusbroecgenootschap, RG 3093 K 56

Catechismus of christelyke leeringen gedeeld in vyf deelen en eenenveertig lessen, voor de katholyke jonkheid van het aardsbisdom, en alle de andere bisdommen der provincie van Mechelen. 's Hertogenbosch, Jacob Scheffers, 1786. - Universiteit Antwerpen, Ruusbroecgenootschap, RG 3093 K 19

J. Tourbe, *Meditatiën op het lyden en sterven van Jesus, uytgesproken in verscheyde kerken deezer stad ten tyde van den vasten.* Antwerpen, G.J. Binciken, 1816. - Universiteit Antwerpen, Ruusbroecgenootschap, RG 3036 E 1.3

Petrus Joannes Carolus Van Dun, *Leerredenen op de zondagen van het jaer.* Antwerpen, T.J. Janssens, 1828. - Universiteit Antwerpen, Ruusbroecgenootschap, RG 3064 A 3.6

Franciscus Costerus, *Catholische sermoenen op de Evangelien van de son-daghen.* Antwerpen, Joachim Trogniesius, 1598. - Universiteit Antwerpen, Ruusbroecgenootschap, RG 3048 A 1

Andreas Creusen, *Sanctorum Galliae Belgicae totiusque Germaniae Inferioris et circumiacentium regionum imagines et elogia.* Antwerpen, Joannes Galle, 1663. - Universiteit Antwerpen, Ruusbroecgenootschap, RG 3118 B 8

Philippus Verheyen, *Ziele-spys ofte christelyke leeringe, voorgesteld, en uytgeleyd volgens het order, ende op elke vraege en antwoord van den Mechelschen catechismus*. Antwerpen, Hubert Bincken, 1765. - Universiteit Antwerpen, Ruusbroecgenootschap, RG 3002 B 3.1 / RG 3002 B 2.b

Instellinge en regels van het alder-christelyckste artz's broederschap der christelyke leeringhe, op-gherecht in de cathedrale en de vier andere parochiale kercken der stadt Antwerpen. Antwerpen, Joannes van Soest, [1703-]. - Universiteit Antwerpen, Ruusbroecgenootschap, RG 3093 H 1.ε / RG 3093 H 1.β / RG 3093 H 1.δ

Ferdinandus Loys, *Den nieuwen spiegel der jongheyd of gulden A.B.C. voor de leezugtige jongheyd. Dienende tot stigtige onderwyzinge, en om in de kleyne catholyke schoolen gebuykt te worden*. Brugge, De Moor en zoon [weduwe], 1815. - Universiteit Antwerpen, Ruusbroecgenootschap, RG 2095 D 61

Alphabetisch handboekje, of leerzaam A,B,C voor kinderen. Gorinchem, Jacobus Noorduy. - Universiteit Antwerpen, Historische Collecties, MAG-P 10.194

Carolus Scribani, *Christelycke oefeninghe ende meditatie*. Antwerpen, Martinus Nutius [erfgenamen], 1620. - Universiteit Antwerpen, Ruusbroecgenootschap, RG 3059 E 7

Antonius Sucquet, *Den wech des eeuwich levens*. Antwerpen, Hendrik Aertssens, 1622. - Universiteit Antwerpen, Ruusbroecgenootschap, RG 3041 i 6.α

Franciscus Huberti, *Aenbiddelyk leven, mirakelen, lyden, sterven, verryssen en hemelvaart van onzen Heer Jesus-Christus, verbeeld in 128 printjens met gebedkens*. Leuven, P. Vannes, [ca. 1809]. - Universiteit Antwerpen, Ruusbroecgenootschap, RG 3117 C 2.b

Heilige Elisabeth. Kopergravure met rijmgebed. Antwerpen, Franciscus Huberti. - Universiteit Antwerpen, Ruusbroecgenootschap, Rijmgebeden, II.12.18

Beeldekens van voorbeeldige heiligen

H. Martinus stopt een arme wat geld toe. Kopergravure met handgeschilderde randversiering. Antwerpen, Petrus Clouwet. - Universiteit Antwerpen, Ruusbroecgenootschap, Devotieprenten met randversiering, 43

H. Martinus schenkt een deel van zijn soldatenmantel aan kreupele. Handgekleurde kopergravure. Antwerpen, Anna Maria Bunel. - Universiteit Antwerpen, Ruusbroecgenootschap, Heiligen H 1, I.1.13

H. Marinus voorgesteld als bisschop. Gekleurde prent, anoniem. - Universiteit Antwerpen, Ruusbroecgenootschap, Heiligen H 1

H. Martinus voorgesteld als ruiter schenkt een deel van zijn soldatenmantel aan kreupele. Kopergravure. Antwerpen, Franciscus Huberti. - Universiteit Antwerpen, Ruusbroecgenootschap Heiligen H 1, I.1.16

H. Martinus deelt zijn mantel met behoeftige. Kopergravure. Antwerpen, Theodoor van Merlen. - Universiteit Antwerpen, Ruusbroecgenootschap, Heiligen H 1, II.1

Devotieprent voor de Sint-Martinusverering in de kapel van de Schoytestraat. Kopergravure, Antwerpen, anoniem. - Universiteit Antwerpen, Ruusbroecgenootschap, Plaatsgebonden devoties, Antwerpen, Openbare kapellen, St.-Martinuskapel.

Dit is Sinte Maarten die zijn mantel deelde met den arme. Vaantje Winterhulp. Ebinger. - Universiteit Antwerpen, Ruusbroecgenootschap, Vaantjes, Varia

De haveloze 'pelgrim' Benedictus J. Labre. Kopergravure. Augsburg, Klauwer. - Universiteit Antwerpen, Ruusbroecgenootschap, Heilige H 1

Benedictus J. Labre na zijn heiligverklaring in 1881. Steendruk. Gent, Hemelsoet. - Universiteit Antwerpen, Ruusbroecgenootschap, Heilige H 1

Benedictus J. Labre verlaat zijn familie om in armoede te gaan pelgrimeren. Steendruk. Brugge, Jacob Petyt. - Universiteit Antwerpen, Ruusbroecgenootschap, Heilige H 1

Benedictus J. Labre., Kopergravure, wandprent. Joseph Gleich. - Universiteit Antwerpen, Ruusbroecgenootschap, Heilige H 2

H. Vincentius a Paulo biedt hulp aan een stervend kind. Anoniem. - Universiteit Antwerpen, Ruusbroecgenootschap, Heilige H 1

H. Vincentius a Paulo als kindervriend. Parijs, Basset. - Universiteit Antwerpen,

pen, Ruusbroecgenootschap, Heilige H 1

H. Vincentius a Paulo bij een vondeling. Kopergravure, anoniem. - Universiteit Antwerpen, Ruusbroecgenootschap, Heilige H 1

H. Vincentius a Paulo. Staalgravure. Parijs, Franz Keller, Joseph Anton Settegast. - Universiteit Antwerpen, Ruusbroecgenootschap, Heilige H 1

H. Elisabeth in een omlijsting van snij- en prikwerk. Miniatuur, anoniem. - Universiteit Antwerpen, Ruusbroecgenootschap, Snij-, knip en prikwerk, 277

H. Elisabeth met een arme man. Miniatuur. Antwerpen, anoniem. - Universiteit Antwerpen, Ruusbroecgenootschap, Miniaturen, 2

H. Elisabeth met arme man. Kopergravure. Antwerpen, anoniem. - Universiteit Antwerpen, Ruusbroecgenootschap, Heilige H 1

H. Elisabeth met bedelaar. Beklede devotieprent. Antwerpen, anoniem. - Universiteit Antwerpen, Ruusbroecgenootschap, Beklede devotieprenten, 8

H. Elisabeth werpt armen enkele geldstukken toe. Handgekleurde kopergravure. Antwerpen, Joannes vanden Sande. - Universiteit Antwerpen, Ruusbroecgenootschap, Heilige H 1, II.1

H. Elisabeth werpt armen enkele geldstukken toe. Handgekleurde kopergravure. Antwerpen, Jacobus de Man. - Universiteit Antwerpen, Ruusbroecgenootschap, Heilige H 1, I.14

H. Elisabeth schenkt een muntstuk aan een bedelaar. Handgekleurde kopergravure. Antwerpen, Engelbrecht Hillens. - Universiteit Antwerpen, Ruusbroecgenootschap, Heiligen H1, I.22

H. Franciscus verzaakt aan een rijkelijk leven. Kopergravure. Antwerpen, Michiel Snijders. - Universiteit Antwerpen, Ruusbroecgenootschap, Heilige H.1, IV.16

H. Franciscus schenkt zijn mantel aan arme vrouw. Parijs, Alcan. - Universiteit Antwerpen, Ruusbroecgenootschap, Heilige H.1, XII.13

H. Antonius van Padua. Kopergravure. Antwerpen, Cornelis Galle. - Universiteit Antwerpen, Ruusbroecgenootschap, Heilige H1, I.4

Jezus en zijn moeder verschijnen aan de H. Antonius korte tijd voor zijn dood. Kopergravure. Antwerpen, Michiel Bunel. - Universiteit Antwerpen, Ruusbroecgenootschap, Heilige H1, I.22

Huiszegen met H. Antonius van Padua. Kopergravure. Antwerpen, Cornelis van Merlen. - Universiteit Antwerpen, Ruusbroecgenootschap, Huiszegens, 15

H. Antonius bemiddelt tussen arm en rijk. Steendruk. Gent, Hemelsoet. - Universiteit Antwerpen, Ruusbroecgenootschap, niet geïnventariseerd

H. Alexius als pelgrim. Kopergravure. Antwerpen, Cornelis Galle. - Universiteit Antwerpen, Ruusbroecgenootschap, Heilige H 1

Christus verschijnt aan de H. Alexius die onder de trap van het vaderhuis rust. Kopergravure, anoniem. - Universiteit Antwerpen, Ruusbroecgenootschap, Heilige H 1

H. Alexius aan de voet van de trap in het huis van zijn vader. Kopergravure. Cor. Grandi. - Universiteit Antwerpen, Ruusbroecgenootschap, Heilige H 1

H. Alexius. Handgekleurde kopergravure. Antwerpen, Franciscus Donck. - Universiteit Antwerpen, Ruusbroecgenootschap, Heilige H 1

H. Alexius. Handgekleurde kopergravure. Antwerpen, Michiel Bunel. - Universiteit Antwerpen, Ruusbroecgenootschap, Heilige H2

Litanie ter ere van Job, vereerd in de Sint-Jacobskerk te Antwerpen. Anoniem. - Universiteit Antwerpen, Ruusbroecgenootschap, Plaatsgebonden devoties, Antwerpen, A. Parochiekerken, Sint-Jacobskerk, Job

Job en zijn vrouw die hem bespot om zijn vroomheid. Anoniem. - Universiteit Antwerpen, Ruusbroecgenootschap, Plaatsgebonden devoties, Antwerpen, A. Parochiekerken, Sint-Jacobskerk, Job

Gebedsblaadje ter ere van de Man Job. Anoniem. - Universiteit Antwerpen, Ruusbroecgenootschap, Plaatsgebonden devoties, Antwerpen, A. Parochiekerken, Sint-Jacobskerk, Job

Job voert twistgesprekken met zijn vrienden. Anoniem. - Universiteit Antwerpen, Ruusbroecgenootschap, Plaatsgebonden devoties, Antwerpen, A. Paro-

chierkerken, Sint-Jacobskerk, Job

Job blijft verduuldig op zijn mestvaalt zitten terwijl op de achtergrond een brandt woedt. Anoniem. - Universiteit Antwerpen, Ruusbroecgenootschap, Plaatsgebonden devoties, Antwerpen, A. Parochiekerken, Sint-Jacobskerk, Job

Instellingen uit het Ancien Regime

Petrus Verheyen, *Lof-sprake ofte Vlaemsche oratie tot lof van de heeren aelmoesseniers der stad Antwerpen.* Antwerpen, Hieronymus Verdussen [we-
duwe], 1758. - Universiteit Antwerpen, Historische Collecties, MAG-P 14.61

Den bloeyenden staet van Antwerpen tydelijk vervallen, maer geestelijk herstelt door de loffelijke en uytmuntende werken van bermhertigheyt, bewezen aen de arme en behoeftige door [...] de heeren aelmoesseniers, voedster-vaders der armen dezer stad Antwerpen. Antwerpen, Hieronymus Verdussen [we-
duwe], 1758. - Universiteit Antwerpen, Historische Collecties, MAG-P 13.966

Frans Matthijs van Cannart d'Hamale, *Dry-honderd-vyftig-jaerige jubilé der berugte instellinge van den dienst der agtbaere heeren aelmoessenieren der stad Antwerpen, gevierd den vyfden van winter-maend 1808.* Antwerpen, Vanderhey, 1808. - Universiteit Antwerpen, Historische Collecties, MAG-P 14.808

Frans Hendrik Mertens, *Album historique de la ville d'Anvers: collection de vues et de monuments des temps passés.* Antwerpen, J.-E. Buschmann, 1868. - Universiteit Antwerpen, Historische Collecties, MAG-P 54.17

Pelgrimstafel. Prentbriefkaart. - Universiteit Antwerpen, Ruusbroecgenootschap, Plaatsgebonden devoties, Antwerpen, Sint.-Julianagasthuis

Peter Jozef Visschers, *St. Juliaens Gasthuis te Antwerpen.* Antwerpen, Janssens, 1853. - Universiteit Antwerpen, Ruusbroecgenootschap, RG 2030 B 9

Charles Joseph van den Nest, *Het Antwerpsch Maegdenhuis, zyn oorsprong en voortgang.* Antwerpen, J.P. Van Dieren, 1852. - Universiteit Antwerpen, Ruusbroecgenootschap, RG Br 8:12

Verzameling der graf- en gedenkschriften van de Provincie Antwerpen, Deel II: Antwerpen: parochiekerken. Antwerpen, J.-E. Buschmann, 1863. - Universiteit Antwerpen, Bibliotheek Stadscampus, MAG-D 192

Jacobus Thomas Josephus Wellens, *Generalis collectionis, omnium operum = Der algemeyne verzaemelinghe, van de werken van syne doorlugtigste hoogweerdigheyt,* Jacobus Thomas Josephus Wellens. Antwerpen, C.M. Spanoghe, ca. 1784. - Universiteit Antwerpen, Historische Collecties, MAG-P 14.468

Cornelius Franciscus Nelis, *Herderlyken brief van zyne doorlugtigste hoogweerdigheyt den heere bisschop van Antwerpen, nopens den nood der bestiering van den generaelen armen.* Antwerpen, Joannes Grangé, [ca. 1791]. - Universiteit Antwerpen, Historische Collecties, MAG-P 14.81

Verdeelinghe der stad Antwerpen in 32 quartieren, met de letters, naemen en straeten [...] mitsgaeders van de gangen [...] Waer naer volgen eenige bemerkingen [...] voor de [...] commissarissen. Antwerpen, Joannes Grangé, 1779. - Universiteit Antwerpen, Historische Collecties, MAG-P 12.384

Laïcisering van de armenzorg

Flor van der Ven, *Het weldadigheidsbureel van Antwerpen.* Antwerpen, Van der Ven, 1909. - Universiteit Antwerpen, Bibliotheek Stadscampus, MAG 36.6.15

De schrobber. Satirisch weekblad. Jaargang 2, nr. 20, zondag 15 mei 1910. - Universiteit Antwerpen, Centrum voor Bedrijfsarchief

In het Luilekkerland. Cartoon. Brussel, E. Taminiau. - Universiteit Antwerpen, Centrum voor Bedrijfsarchief

Requiem. Over de Wet van de Liefdadigheid. Schampliedje. Anoniem, 1857. - Universiteit Antwerpen, Centrum voor Bedrijfsarchief

De Wet op de Liefdadigheid. Schampliedje. Anoniem, 1857. - Universiteit Antwerpen, Centrum voor Bedrijfsarchief

Lees meer

ASAERT G., *Ook dat was Antwerpen. Een geschiedenis van de kleine man. Over armoede en politieke onmacht*, Tielt, 2010.

BERTELS I., DE MUNCK B., Van Goethem H., e.a., *Antwerpen: biografie van een stad*, Antwerpen, 2010.

CLEMENS T., 'De Antwerpse suffragiën (1703–1739): het wegen van een gedrukte bron, in: *De Gulden Passer*, 85 (2007), p. 105–140; 86 (2008), p. 61–113; 87 (2009), p. 85–114.

DALY P.M. & MANNING J., "A survey of the emblematic holdings in the library of the Ruusbroecgenootschap, Antwerp", *Ons Geestelijk Erf*, vol. 70, nr.3, 1996, p. 269–288.

DE MECHELEER L. (red.), *De armoede in onze gewesten van de middeleeuwen tot nu*, Brussel, 1991.

McMANNERS J. (red.), *The Oxford illustrated history of Christianity*, Oxford, 2001.

VANHEMELRYCK F., *Marginalen in de geschiedenis. Over beulen, joden, zigeuners en andere zondebokken*, Leuven, 2004.

VERMOESEN L., *Stadsroute armenzorg: armenzorg te Antwerpen*, Antwerpen, 1992.

Inventarissen

LEMMENS F., *Antwerpse devotieprenten met geschilderde randversieringen. Inventaris [van het bezit in de Bibliotheek van het] Ruusbroecgenootschap*, Antwerpen, 1991.

Id., *Antwerpse devotieprenten met rijmgebeden. Inventaris Ruusbroecgenootschap*, 3 v., Antwerpen, 1991.

Id., *Antwerpse devotieprenten met zinnebeelden. Inventaris Ruusbroecgenootschap*, 4 v., Antwerpen, 1996.

Id., *Antwerpse evangelieprenten. Inventaris Ruusbroecgenootschap*, 3 v. in 5 bdn., Antwerpen, 1997–2000.

Id., *Beklede devotieprenten. Inventaris Ruusbroecgenootschap*, Antwerpen, 1992.

Id., *Engelen, heiligen, begenadigden. Inventaris Ruusbroecgenootschap*, Antwerpen, 1994.

Id., *Miniaturen. Inventaris ...Ruusbroecgenootschap*, 2 v., Antwerpen, 1993.

Id., *Plaatsgebonden devoties. Inventaris Ruusbroecgenootschap*, Antwerpen, 1998.

Id., *Snij-, knip- en prikwerk. Inventaris Ruusbroecgenootschap*, Antwerpen, 1987.

Id., *Vaantjes en huizegens. Inventaris Ruusbroecgenootschap*, Antwerpen, 1987.

LEMMENS F. en TIERSOONE A., *Antwerpse grafiek voor Antwerpse devoties. Inventaris ...Ruusbroecgenootschap*, Antwerpen, 2002

